

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek shevashunosligi markazi

**“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari**

2023-yil 20-may

TOSHKENT – 2023

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2023. bet.

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

Normurodova N. Z., filologiya fanlari doktori, professor;

Jamoliddinova O.R., pedagogika fanlari doktori, professor;

Normamatov S.M., filologiya fanlari doktori (DSc), professor;

Abdushukurov B.B., filologiya fanlari doktori, professor;

Abdinazimov Sh.N., filologiya fanlari doktori, professor;

Ashirboyev S., filologiya fanlari doktori, professor,

Jo‘raqo‘ziyev N.I., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent;

Rahmatov M.M., filologiya fanlari doktori, dotsent;

Tilavov A.X., filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Xidraliyeva Z.R., katta o‘qituvchi;

Aliqulova H., katta o‘qituvchi;

Qodirov U.A., o‘qituvchi.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasidan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: maliyot, metodologiya, yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2023-yil 20-mayda o‘tkazilgan Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriyat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

hamda qimmatbaho bo'lmagan metallardan tayyorlangan mahsulotlarga qo'yiladi. Badiiy va pardoqlash ishlarida yasama toshlar maqsadida keng qo'llaniladi.

Zargarlik buyumlarini tayyorlashda bir qancha qo'shimcha materiallardan ham foydalaniladi. Masalan, ushbu jarayonda qo'llanadigan munchoqning ham bir qancha turlari mavjud. Xorazm shevalarida munchoq *min'ziq* shaklida ishlatiladi.

Kümüš min'ziq, qizil min'ziq, qara min'ziq, jaman min'zig'i, ilan šaklli min'ziq shular jumlasidandir.

Kümüš min'ziq - kumush munchoq arab tilida قنمچ - *jumona* deb nomlansa, fors-tojik tilida هزرخ - نیمیس ه رهم xarsa, muhrayi simin degan nomlar bilan yuritiladi. *Yaman munchog'i* arab tilda جعازج - عازج جعازج, - jaz'a, jaz', fors tilida - نیمیه رهم - muhrayi yamaniy deb atalgan.

Ilon shaklli munchoq arab tilida و - عده - *vad'a*, fors tilida - رهم یهام شوگ - *go'shi mohiy, muhrayi mor* atamallari bilan yuritilgan.

Qora munchoq arab tilida قجیس - *sabaja*, fors tilida - هیش هایسه رهم - muhrayi siyoh, shaba nomlari bilan atalgan.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, Xorazm shevalarida hozirda foydalanilayotgan zargarlik leksikasi adabiy tilda qo'llaniluvchi leksikalarga yaqin turadi. Zargarlik texnologiyasining rivojlanishi esa buning sabablaridan biri sifatida qaraladi. Biroq Xorazm shevasida adabiy tilda qo'llanilmaydigan leksikalarni ham uchratishimiz mumkin. Ushbu leksikalar tilshunosligimizda tadqiq qilinishi lozim bo'lgan masalalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахмеров Қ. Жавоҳирлар оламида. -Ташкент: Меҳнат, 1992.
2. Малышев В. М., Румянцев Д. В. – Москва: Металлургия, 1979.
3. Ҳасанов Р. Амалий безак санъати методикаси. – Тошкент: 2003.
4. Юнусхўжаев Т. Заргарлик сирлари. (Ўқув қўлланма) – Тошкент: Шарқ, 2005.
5. www.ziyouz.com. kutubxonasi

DENOV QIPCHOQ GURUH SHEVASINING BA'ZI MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

SOME MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DENOV KIPCHOQ GROUP LANGUAGE

Turdialiyev Anvarbek Xusinovich,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

Annotation. *This article describes some morphological features found in the dialect of representatives of the Kipchak dialect living in the Denov district. As we know, representatives of the "ž"-speaking dialect entered Central Asia, i.e., the territory of present-day Uzbekistan, first as part of Genghis Khan's army, and then after Shaibani Khan's accession to the throne. Representatives of the Kipchak dialect, who are nomadic Uzbek clans, were influenced by the Tumush style and the local Qarluq dialect and the Tajik language. In our small study, we discussed some of these effects.*

Keywords. *Jaloyir, Tatar, Merkit, Barqut, Denov, Kipchak, -lar\lär, possessive, plural.*

O‘zbek shevalarini tasniflashda Surxondaryo viloyat shevalari lahjalarga bo‘linmasdan barcha hududi “ž”lovchi o‘zbek shevalari guruhiga kiritilgan va hu nuqtai nazardan o‘rganilgan. Polivanov, Borovkov, Reshetov tasniflarida ham “ž”lovchi guruh sifatida ajratiladi. Surxondaryo viloyati hududiga Qipchoqlar XI asrda ko‘chib kelishi boshlangan. XII-XIII asrda esa Chingizxon qo‘shini bilan kirib kelgan qipchoq-o‘zbeklari o‘zlarini mo‘g‘ul deb atashgan va qo‘shin bilan O‘rta Osiyo bo‘ylab tarqalishgan. Rashididdinning keltirgan ma‘lumotlariga ko‘ra qo‘shinda *jaloyir, tatar, merkit, barqut, saljuvut, qo‘ng‘irot, qiyot, sulduz, o‘ngut, boyovut, bahrin* singari turk-qipchoq urug‘lari bor bo‘lgan [Дониёров, 1968:12]. Surxondaryo viloyatining barcha tumanlarida qipchoq lahjasi vakillari Denov tumanida qipchoqlarning qo‘ng‘irot, juz (yuz), nayman, do‘rmon, jovlivoy, qiyot, kenagas, ko‘r, pirso‘ydi//pirshayx, ch‘ilaki, jovgo‘шти, no‘g‘oy, olchin, mojar, jaloyir, laqay, oyinli, karsagan urug‘lari yashaydi. Denov qipchoq guruh shevalarida egalik, ko‘plik qo‘shimchalarida quyidagicha uchraydi.

Egalik. Egalik kategoriyasini hozil qiluvchi qo‘shimchalar o‘zbek adabiy tili bilan bir xil bo‘lib, tovushlarning old va orqa qatorligi bilan ko‘p variantlilikni hosil qiladi. Qipchoq lahjasida asosiy qo‘shimchalarva ularning ko‘rinishlari qariyb 60ga yaqin ularning miqdor jihatda ko‘p bo‘lishiga sabab shevada ohangdoshlikning mavjudligi, o‘zak va negizlarning qattiq va yumshoq holatga ega bo‘lishi kabilar bilan izohlanadi [Ражабов,19961:65]. Denov qipchoq shevalarida ham egalik qo‘shimchalari adabiy tildan ko‘p variantlili bilan farqlanadi.

Asos		Unlilar bilan tugaganda		Undoshlar bilan tugaganda		Misollar
		Birlik	Ko‘plik	Birlik	Ko‘plik	
Lablan- magan unlilar	Old q-r	-m -ŋ -si	-miz -ŋiz -lari	-im -iŋ -i	-imiz -iŋiz -lari	- <i>keldim</i> , - <i>ishimiz</i> - <i>keldiŋ</i> , - <i>ajtiŋiz</i> - <i>ečkisi</i> , - <i>üjlari</i>
	Orqa q-r	-m -ŋ -si	-miz -ŋiz -lari	-im -iŋ -i	-imiz -iŋiz -lari	- <i>qildim</i> , - <i>qiyanimiz</i> - <i>qildiŋ</i> , - <i>qildiŋiz</i> - <i>qoji</i> , - <i>qojlari</i>
Lablangan unlilar	Old q-r	-m -ŋ -si	-miz -ŋiz -lari	-üm -üŋ -ü	-ümüz -üŋüz -lari	- <i>sözüm</i> , - <i>özümüz</i> - <i>sözün</i> ,
	Orqa q-r	-m -ŋ -si	-muz -ŋuz -lari	-um -uŋ -u(i)	-umuz -uŋuz -lari	- <i>qolum</i> , - <i>qolimiz</i> , - <i>qoliŋ</i> , - <i>qoliŋz</i> , - <i>q</i>
<i>Denov qipchoq guruh shevalarida lab garmoniyasi saqlanmagan. Ammo elementlari kam bo‘lsa ham uchraydi.</i>						

Birinchi shaxs ko‘plikda bazan qo‘shimchalarning oxirida jarangsizlashish kuzatiladi: **-miz ~ mis**, **-miz ~ mis**, **-imiz ~ imis**, **-imiz ~ imis**. Qipchoq lahjasidagi ko‘p variantlilik o‘g‘uz lahjasida ham mavjud. Shevada jarangsiz p undoshi egalik affikslari qo‘shilganda jarangli b undoshiga o‘tadi: **sop ~ säbi**, **top ~ tābiŋ**, **ip-žip ~ žibiŋ**, **gap ~ gäbim**. Singarmonizm qonuni saqlangan sheva bo‘lgani uchun qipchoq guruh shevasida **-niki** affiksi variantlari bilan (**-niki**, **-niqi**, **-diki**, **-diqi**, **-tiki**, **-tiqi**) qo‘llanadi: **ularniki ~ ulardiqi**, **umarniki ~ umardiqi**. Ba‘zi qipchoq shevalari bo‘lgani kabi Denov shevasida ham **-lar**, **-larning** affikslari hurmat ma‘nosini ifodalamaydi, bu tahlit hurmat ma‘nosini ifodalash qarluq guruh shevalarining xususiyati hisoblanadi: qip. *Ätäm räjäändä qaldı, mü:limnär keldi; qar. äjimplär piširdilar.*

Grammatik son kategoriyasi. O‘zbek adabiy tilida ko‘plik qo‘shimchasining bitta **-lar** shakli mavjud bo‘lib, shevalarda bu qo‘shimchaning variantlari bor. Ma‘lumki qadimgi turkiy tillarda va eski o‘zbek tilida otlardagi grammatik ko‘plik ma‘nosi, asosan, **-lar**, **-lär** affiksi orqali ifodalangan.

O'rganilayotgan hudud qipchoq guruh shevalarida singarmonizm hodisasi saqlanganligi sabab ko'plik qo'shimchasining *-lar, -lär, -nar, -när, -la, -lä* varinatları mavjud. Qipchoq guruh shevasida a, i, o, u unilari bilan tugagan va tarkibida q, γ, x undoshları qatnashgan so'zlarga ko'plik qo'shimchasining *-lar* shakli, *ä, e, i, ö, ü* unilari hamda q, γ, x undoshları qatnashmagan so'zlarga esa *-lär* ba'zi shevalarda *-ler* shakli qo'llanadi. *otalar~atarlar, bücälär, äkälär, kemalar~kämälär*. Denov qipchoq guruh shevasida ko'proq Laqaylar shevasi m, n, η tovushlaridan keyin *-lar* qo'shimchasi qo'shilganda adamnar, me:männär shaklida talaffuz qilinadi. A.Mamatqulov Sherobod shevasida *tiqinglar~tüyınmar, bo'linglar~bonar, teringlar~teriñär* kabi fe'llarda ko'plik qo'shimchasining *-ar, -är* shakli qo'shilgan deb ma'lumot beradi [Ўзбек халқ шевалари морфологияси, 1984:16]. Loyliq qishloq do'rmon shevalarida yoshi kattalar nutqida **dehqonlar ~ dijqānär, qorqonlar ~ qāpqānnär** ko'inishida uchraydi. Bunday qo'llanish Shimoliy Tojikiston shevalarida ham qayd qilingan. Namangan viloyatining Yangqo'rg'on, Sherobod tuman shevasida z, l, m, š, r, n, η tovushlaridan so'ng *-dar, -dür* affiksining qo'llanishi Denov qipchoq guruh shevasida ham mavjud: **toshlar ~ täšdar, mollar ~ mäldar, qizlar ~qizdar** kabi. X.Alimurodov Surxondaryo Qo'ng'iro't shevasida mavjud bo'lgan men olmoshiga **-lar** affiksining qo'shilishi ya'ni **mennär (däjrädä süv köp 'önnän mennär ötišim qijin)** shakli mavjudligini ta'kidlaydi. Biz o'rganayotgan hudud qo'ng'iro'tları nutqida bu hodisa kuzatilmadi. *-aq, -aγ* affiksi ham Denov ž-lovchi shevalarida kuzatilmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B.176.
2. Абдурахмонов Д. Қорлуқлар ва уларнинг тили // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 47-48.
3. Благова Г.Ф. (Москва), Данияров Х.Д. (Самарканд). Говоры «тюрок» Узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы. // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, – №6. 1966. – С. 92-106.
4. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991.– С. 221.
5. Джураев Х. Фонетико-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этническое название “турк-калтатай”(по материалам Самаркандской, Джизакской и Сырдаринской областей УзССР). АКД, – Ташкент: 1975. – С. 410.
6. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. – Тошкент: Фан, 1967. – Б .260
7. Носиров М. Сурхондарё шевалари бўйича айрим кузатишлар (диалектологик экспедиция материаллари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. № 5. – Б. 67-69.
8. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б .390.
9. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек тили шевалари луғати – Тошкент: Фан, 1995. – Б.135
10. Решетов В. В., Шоабдурахмонов, Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962. – Б.360.
11. Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Тошкент: Фан, 1983. – Б .192.
12. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 280.
13. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
14. Турдиалиев А. Денов шевасининг таснифлардаги ўрни//Ўзбек шевалари тадқиқотлари: амалиёт, методология ва янгича ёндашув. – Тошкент: 2022. – №2. – Б. 64-72.
15. Турдиалиев А. Денов қарлуқлари шевасида келишикларнинг қўлланиши. – Термиз. //Филологик тадқиқотлар: Тил, адабиёт, таълим. 2002. 7-сон. – Б. 25-28.

MUNDARIJA

YALPI YIG‘ILISH MA‘RUZALARI

1	Normamatov Sulton Ermatovich, G‘ozi Olim Yunusov – o‘zbek shevalarining tasnifchisi	3
2	Dadaboyev Hamidullo, “Devonu lug‘otit turk”da suyuqlik saqlash uchun xizmat qiladigan buyum nomlarini ifodalovchi leksik birliklar xususida	6
3	Мирлан Аманович Наматов, Связи тюркских эпосов Манас и Алпамыш с Зороастризмом	10
4	Abdinazimov Shamshetdin Najimovich Qaraqalpaq til biliminde lingvofolkloristikaliq izertlewler ham olardın baǵdarları	18
5	Латыпов Фарит Рафгатович Военная тематика и лексика, связанная с войной в древнейших тюркских и тюркоидных надписях античного средиземноморья	22
6	Мынбаев Н. Ж., К вопросу о происхождении этнического имени монгол	27
7	Turdimov Shomirza Tinglovchi muhitidagi epik bilim va xotiraning eposni o‘rganishdagi o‘rni	32
8	Abdushukurov Baxtiyor “Qisasi Rabg‘uziy” va o‘zbek tili shevalari	36
9	Elov Botir, Oqila Abdullayeva, O‘zbek tili shevalari korpusining arxitekturasi	44
10	Xolmonova Zulxumor O‘zbek shevalari korpusini yaratish asoslari	47
11	Ashirboyev Samixon, Baurjan Sayfullayev Dialektal zonalardagi kontaktologik jarayonlar talqini	51

SHEVASHUNOSLIK

1	Ибрагимов Ю.М. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида диалектал фразеологик синонимлар	55
2	Azimov Inomjon, Jadidlar faoliyatida tayanch dialekt masalasi	59
3	Baxtiyor Mengliyev, Dialektologiyaga modernizatsiya zarur	62
4	Murodova Nigora Quliyevna Umumiy va taksonomik areal lingvistika	63
5	Najimov Perdebay Aymanovich Folklorliq tekstlerdin tillik ozgesheliklari masalesine	66
6	Muhayyo Hakimova Dialektizmlarni qo‘llashning psixologik jihatlari	69
7	Murodqosim Abdiyev, Salohiddin Rahmonov Samarqand shahri o‘g‘uzlari qisqacha tarixi	72
8	Sobirov Abdulhay Shukurovich, Qodirova Naima Omadbek qizi,	76

47	Толипова Дилдора Гапиржановна, Диалекты имеют большое значение в обогащении лексики литературного языка	197
48	Akbarova Munira Shavkatovna, G`ayriodatiy birikmalar – yuksak tafakkur mahsuli sifatida	201
49	Axatova G, Toyloq shevalaridagi qo`shimchalarning o`ziga xos ko`rinishlari	204
50	Yodgorova Nigora O`tkir qizi, Eroniy qatlamga oid o`zlashma qo`shimchalar asosida eski o`zbek tilida so`z yasalishi	206
51	Majidova Shahnoza Komilovna, Surxondaryo gidronimlarini areal va tarixiy jihatdan o`rganish	210
52	Madaminova Ra`no Yusupbaevna, Qoraqalpog`iston o`zbek shevalarida etnografizmlarning areal tadqiqi	213
53	Eshanqulov Dilmurod Xurramovich, O`zbek shevalarini areal o`rganish, tarixiy dialektologiya	216
54	Muminova Umida Qarshiyevna, “Mahbub ul-qulub” asaridagi arabcha o`zlashmalar	220
55	Guli Ro`zimova, Xorazm shevalarida <i>aka</i> va <i>uka</i> tushunchasini anglatuvchi terminlar	224
56	Navbahor Sadullayeva, Xorazm vohasi bog`ot shevasining o`ziga xos lisoniy xususiyatlari	226
57	Avazova Nilufar Oqiljon qizi, Frazemalarning shevalararo areal tadqiqi	228
58	SONG Ho-Lim, Hozirgi o`zbek tilida qo`llanilgan uyg`ur taom nomlari va toponimlaridagi fonetik o`zgarishlar	230
59	Matjanova Ayjamal Jarıkapovna, Qaraqalpaq tilinde sıpayılıq hám sóylew etiketi	237
60	Shaxribon Musurmankulova, O`zbekcha-turkcha frazemalar parallel korpusining shevalar asosida boyitilishi	241
61	Abdurahmanova Sayyora Bozorboy qizi, Adabiy tildagi bo`shliqlarni to`ldirishda sheva so`zlarining o`rni	243
62	Alimardanov Elyor Ilhom o`g`li, Xorazm dialektal zonasining o`zbek va turkman tillarida (shevalarida) cho`ziq unilarning qo`llanishiga doir	245
63	Turdiqulov Sherzod Duminovich, Surxondaryo teotoponimlarda lingvomadaniy kodlar ifodasi	252
64	Baxodirova Shaxlo Baxodirovna, Abdulla qodiriy asarlarining lingvistik tahliliga bag`ishlangan tadqiqotlar	254
65	Atabayeva Mehriniso Ruzmat qizi, Xorazm shevalari zargarlik leksikasidagi xomashyo nomlarining leksik xususiyatlari	258
66	Turdialiyev Anvarbek Xusinovich, Denov qipchoq guruh shevasining ba`zi morfologik xususiyatlari	263
67	Islomova Shoirra Xushbokovna,	265